

Μ. Μορφακίδης - Π. Παπαδοπούλου (επιμ.)

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΚΙΩΝ
ΑΪΛΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ
(Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχνερ)

Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas
Granada

**Το μπόλιασμα του λόγιου δημοτικοφανούς θεάτρου
στο ρεπερτόριο του Καραγκιόζη: τα παραδείγματα
του *Αγαπητικού της Βοσκοπούλας* και της *Γκόλφως***

Κωνσταντίνα Γεωργιάδη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επεξεργάζεται τις αστικές, δημοτικοφανείς εμπνεύσεις του Δημήτριου Κορομηλά (*Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας*) και του Σπυρίδωνα Περεισιάδη (*Γκόλφω*) και τον τρόπο με τον οποίο αυτές ενσωματώνονται στο ρεπερτόριο του Καραγκιόζη, έτσι όπως αυτό γίνεται εμφανές μέσα από τα γραπτά κατάλοιπα του Αιγιώτη Καραγιοζοπαίχτη Βασίλαρου (1899-1979). Διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο η λαϊκή παράδοση επιστρέφει στις λαϊκές της πηγές με την εμβολή δημοτικοφανών έργων του λόγιου πολιτισμού στο ρεπερτόριο του θεάτρου σκιών. Στόχος της εργασίας είναι να καταδείξει την προσπάθεια για την επιδίωξη μιας αμφίδρομης σχέσης μεταξύ των μορφωμένων λογίων και των λαϊκών Καραγκιοζοπαιχτών με στόχο την άμβλυνση του χάσματος μεταξύ των αστικών και των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: *Αγαπητικός, Γκόλφω, Κορομηλάς, Περεισιάδης, Βασίλαρος*

ABSTRACT

The present paper studies the plays of *The shepherdess' lover* (*O agapitikos tis voskopoulas*) and *Golfo* by Demetrius Koromilas and Spiridonas Perediadis, respectively, as well as their adaptation in the repertoire of the shadow puppet theatre player Vasilaros (Vasileios Andrikopoulos, 1899-1979). Further, it explores the interaction between the bourgeois and folk tradition as well as the tendency towards the alleviation of the gap between those two cultures in the mid-twentieth century.

KEY WORDS: *Agapitikos, Golfo, Koromilas, Peresiadis, Vasilaros*

* Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών – Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας. Θερμές ευχαριστίες για την πολύπλευρη βοήθεια και στήριξή τους, στους Θόδωρο Χατζηπανταζή, Παναγιώτα Μήνη, Άννα Σταυρακοπούλου και Μαρία Μαυρογένη. Τέλος, την Κωνσταντίνα Σταματογιαννάκη από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο για τα χειρόγραφα της *Γκόλφως* του Βασίλαρου και του *Αγαπητικού* του Σπυρόπουλου.

Είναι γνωστή ερευνητικά η σχέση του λαϊκού θεάτρου σκιών με τη λόγια και έντεχνη λογοτεχνία ή το θέατρο.¹ Έχει επισημανθεί όμως εξίσου επιτακτικά και έχει εντυπωθεί στο μυαλό και τη μνήμη μας, ο διαχωρισμός της προφορικής παράδοσης από τη γραπτή, και ως προέκταση αυτού, η διάκριση ενός όποιου λαϊκού πολιτισμού από τον επίσημο και καθιερωμένο αστικό.² Τα πράγματα ωστόσο φαίνεται πως είναι πολύ πιο σύνθετα από την ασφάλεια που μπορεί να προσφέρει η απλή και χωρίς προεκτάσεις δυϊστική διάκριση των φαινομένων. Σε αντίθεση με αυτό το διακριτό δισυπόστατο σχήμα, η καλλιτεχνική δημιουργία από την πλευρά και των δύο αυτών πολιτισμικών περιοχών, της λόγιας και της λαϊκής, γίνεται μάρτυρας μιας αμφίδρομης «ρευστότητας» μεταξύ των δύο χώρων, η οποία στην τελική της ανάλυση δεν καταλήγει απαραίτητα στην εκ νέου διαίρεσή τους, αλλά στην όσμωση και στη σύζευξή τους, στη σύνδεση της προφορικής παράδοσης με τη γραπτή.

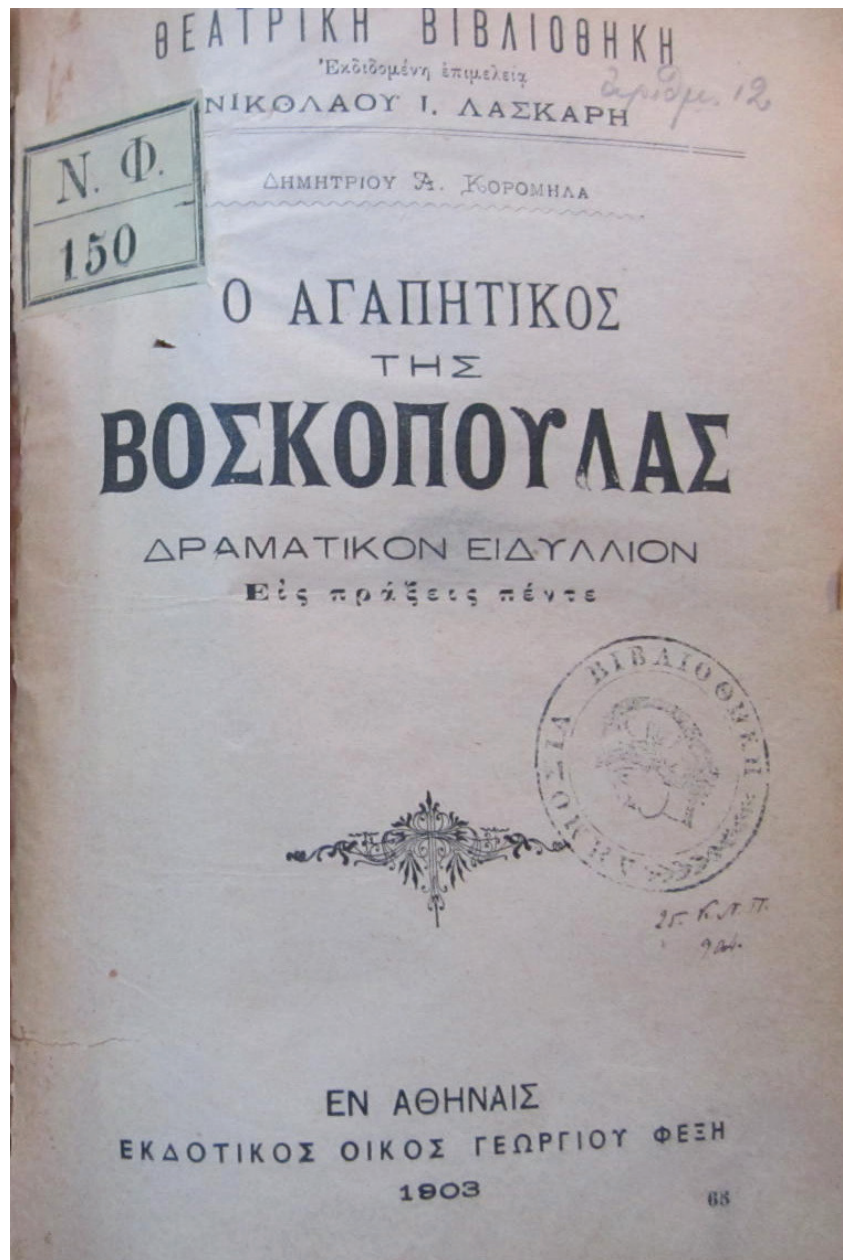
Ένα τέτοιο παράδειγμα καλλιτεχνικής δημιουργίας, αποκαλυπτικό της όχι και τόσο ξεκάθαρης διχοτόμησης του λαϊκού και του έντεχνου πολιτισμού, αποτελεί το δραματολόγιο του Καραγκιόζη, και ειδικότερα στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, το δραματολόγιο του ιδιάζοντα καραγκιοζοπαίχτη Βασίλαρου (ή Βασίλειου Ανδρικόπουλου), ο οποίος αποτελεί ίσως την χαρακτηριστικότερη μορφή σύζευξης και σύνδεσης του λαϊκού πολιτισμού με τον αστικό.³ Πιο συγκεκριμένα θα μας απασχολήσει εδώ η υιοθέτηση εκ μέρους ενός λαϊκού πολιτισμικού εκπροσώπου, όπως ο Βασίλαρος, μιας σειράς αστικών δημιουργημάτων που έχουν ως αντικείμενό τους την ίδια τη διαχείριση του λαϊκού πολιτισμού. Ειδικότερα, θα μας απασχολήσει ο τρόπος με τον οποίο ο λαϊκός «προφορικός» τεχνίτης του θεάτρου σκιών, ενσωματώνει στο δραματολόγιο

¹ Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει διερευνηθεί και επισημανθεί από τη βιβλιογραφία τόσο θεωρητικά όσο και σε επίπεδο συγκριτολογικής ανάλυσης των λόγιων κειμένων με τις παραστάσεις του θεάτρου σκιών. (Χατζηπανταζής 1994, 111-127)· (Morfakidis 1999, 43)· (Σταυρακοπούλου 2007, 1173-1181)· (Πούχνερ 2015, 424 και 459)· (Σειραγάκης 2007, 1079-1087)· (Χοτζάκογλου 2013, 585-608)· (Χατζηπανταζής 2015, 334-343)· (Papageorgiou 2015, 117-137)· (Papageorgiou 2012, 229-254)· (Παπαγεωργίου 2015, 11-54)· (Πούχνερ 1988, 196-206)· (Σταυρακοπούλου 2015, 131-147)· (Γραμματάς 2013, 279-296).

² (Κυριακίδου-Νέστορος 1993, 19-72)· (Κιουρτσάκης 1983, 27-31, 219-222).

³ Για την ιδιαίτερη φύση της μεταβατικής τέχνης του Βασίλαρου, στο μεταίχμιο προφορικού και γραπτού πολιτισμού: (Χατζηπανταζής 1994, 117-127)· (Χατζηπανταζής 2014, 300-303)· (Παπαγεωργίου 2015, 52-54)· (Papageorgiou 2015, 117-118)· (Παπαγεωργίου 2012, 229-231)· (Σταυρακοπούλου 2015, 140-142, 144).

του δικού του μπερντέ τα αστικά πολιτισμικά δημιουργήματα που έχουν στο επίκεντρό τους την ίδια τη δημοτική παράδοση. Θα εξετάσουμε ακόμα κατά πόσο η νόθευση του λαϊκού θεάτρου σκιών από τις δημοτικοφανείς ή λαϊκότροπες ή λαϊκοφανείς αστικές δημιουργίες, το μετατρέπει σε φορέα και πομπό αστικών παραστάσεων και ιδεών. Ως παραδείγματα αυτής της όχι τόσο αυτονόητης διαπλοκής θα χρησιμοποιήσουμε δύο από τα πιο επιτυχημένα δραματικά ειδύλλια, τον *Αγαπητικό της Βοσκοπούλας* του Δημήτριου Κορομηλά (του 1891, εικ. 1) και την *Γκόλφω* του

Εικ. 1

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἐκδομένη ἐπιμελεία

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΑΣΚΑΡΗ

εἰς 20.

N. Φ.

150

ΣΠΗΡΙΔΩΝΟΣ ΠΕΡΕΣΙΑΔΟΥ

Η

Γ Κ Ο Λ Φ Ω

ΔΡΑΜΑ ΕΙΔΥΛΛΙΑΚΟΝ

Εἰς πράξεις πέντε

25 π. 904.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΦΕΞΗ

1903

106

Σπυρίδωνα Περεισιάδη (του 1893, εικ. 2), τα οποία παρέμειναν ενεργά στο δραματολόγιο του ελληνικού θεάτρου, τόσο του λόγιου όσο και του λαϊκού, μέχρι τα μέσα περίπου του εικοστού αιώνα.⁴ Και επικύρωσαν τη δραματική τους δύναμη μέσα από έναν αξιομνημόνευτο αριθμό κινηματογραφικών εκδοχών και αναφορών, από τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα μέχρι και το *Θίασο* του Θόδωρου Αγγελόπουλου (1975).⁵ Για να μην παραλείψουμε τις σύγχρονες μοντέρνες ή μεταμοντέρνες σκηνοθετικές τους εκδοχές, στις αρχές του νέου αιώνα, από το Νίκο Καραθάνο και το Σίμο Κακάλα.⁶ Στην παρούσα εργασία ωστόσο, τα δύο έργα θα μας απασχολήσουν πιο συγκεκριμένα στη σχέση τους με το θέατρο σκιών του Βασίλειου Ανδρικόπουλου: δηλαδή ως δύο αμιγώς αστικές δημιουργίες δημοτικοφανών αναπαραστάσεων που κατέληξαν–με τις κατάλληλες διεργασίες– στα μέσα του εικοστού αιώνα, στο πανί του Καραγκιόζη του Βασίλαρου, για να θολώσουν τα νερά της διακριτής δυϊστικής σχέσης προφορικού και γραπτού, λαϊκού και αστικού.

Προτού ασχοληθούμε με τη μορφή των δύο αυτών έργων στις διασκευασμένες παραστάσεις του θεάτρου σκιών του Βασίλαρου, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε πρώτα στα δύο αυτά δείγματα της ρομαντικής, αισθηματολογικής βουκολικής δραματολογίας του όψιμου δέκατου ένατου αιώνα, ως παραδειγματικούς φορείς μιας σειράς ιστορικών διεργασιών, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στη συστηματική χρήση της λαϊκής προφορικής παράδοσης στα προϊόντα του λόγιου και έντεχνου πολιτισμού.⁷ Τα νήματα της ιστορικής εξέλιξης που ξεκινούν με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και των οποίων η διαπλοκή είχε ως στόχο την ύφανση μιας αυθύπαρκτης, εθνικής αρχικά, και ευρωπαϊκής αργότερα, ταυτότητας, οδήγησαν στην ανάδυση και χρήση των στοιχείων της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, του μεσαιωνικού Βυζαντίου και της νεότερης ελληνικής ιστορίας με τον συμπαρομαρτούντα λαϊκό της πολιτισμό.⁸ Έναν λαϊκό πολιτισμό αναπόφευκτα προσαγόμενο στους κόλπους της αστικής ανάπτυξης, στην μετά την ίδρυση

⁴ (Βασιλείου 2004, βλ. το ηλεκτρονικό παραστασιολόγιο)· (Χατζηπανταζής ³2002, 145-149)· (Χατζηπανταζής 2015, 342-343)· (Χατζηπανταζής 2012, 39-40, 232)· (Χατζηπανταζής 2014, 260, 309)· (Κατσιώτη 2002, 185-206)· (Κατσιώτη 2004, 17-20).

⁵ (Μήνη 2006, 161-180)· (Κατσιώτη 2000, 385-387)· (Κατσιώτη 2002, 201-202)· (Konstantinakou 2013, 112-114). Ευχαριστώ την Άννα Σταυρακοπούλου για τις παρατηρήσεις της.

⁶ (Konstantinakou 2013, 104-142)· (Κατσιώτη 2006, θεατρικό πρόγραμμα Golfo Version 2.3 Beta)· (Κατσιώτη 2013, πρόγραμμα Εθνικού Θεάτρου)· (Νεοφύτου 2015, 93-108).

⁷ (Χατζηπανταζής ³2002, 145-149)· (Χατζηπανταζής 2012, 100-101).

⁸ (Κυριακίδου Νέστορος 1993, 40-42).

του ελληνικού κράτους εποχή και διαρκώς απομακρυνόμενο από τον ανόθευτο και διακριτό λαϊκό πολιτισμό της Τουρκοκρατούμενης περιόδου.⁹ Η ανακάλυψη και χρήση της δημοτικής παράδοσης στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από την αστικοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό του ελληνικού κράτους. Το δημοτικοφανές βουκολικό ειδύλλιο του Δημήτριου Κορομηλά, *Ο Αγαπητικός της βοσκοπούλας*, γραμμένο στον ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο των δημοτικών τραγουδιών και με την έκφραση μιας φαινομενικά φυσικής αλλά ποιητικής γλώσσας του λαού στα διαλογικά του μέρη, αναπτύσσει αβίαστα στο περιεχόμενό του την εξιδανικευμένη ιδεαλιστική εικόνα της αγνής αγροτικής υπαίθρου, σε ένα πλαίσιο που κάνει το τελικό δημιούργημα να λοξοδρομήσει από την αυτούσια χρήση της δημοτικής παράδοσης για να βρεθεί στις όχθες της λόγιας.¹⁰ Το πλαίσιο αυτό δεν είναι άλλο από το ίδιο το υλικό που πλάθει στα χέρια του ο Κορομηλάς, αφού η κεντρική ιδέα της ιστορίας του *Αγαπητικού* δεν είναι κάποια γνήσια πηγή του λαϊκού προφορικού πολιτισμού, αλλά το ιταλικής προέλευσης, δημοτικοφανές ποίημα του Γεώργιου Ζαλοκώστα, *Το φίλημα* [το γνωστό *Μια βοσκοπούλα αγάπησα μια ζηλεμένη κόρη*], δημοσιευμένο στις σελίδες του περιοδικού *Η Ευτέρπη*, από το 1853 (εικ. 3).¹¹ Δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα του πρωτότυπου ιταλικού ποιήματος, αν δηλαδή πρόκειται για προϊόν της προφορικής ή της γραπτής παράδοσης, είναι όμως πολύ πιθανό να είναι αποκύημα της δεύτερης, καθώς δεν είναι η πρώτη φορά που ο Ζαλοκώστας διασκευάζει τραγούδι, αλλότριας γλώσσας

⁹ (Κυριακίδου Νέστορος 1993, 19-20, 30-32).

¹⁰ (Κορομηλάς 1903)· (Χατζηπανταζής ³2002, 147, 265).

¹¹ Η ιταλική προέλευση του ποιήματος δηλώνεται από τον ίδιο τον Ζαλοκώστα κατά τη δημοσίευσή του (Γ.Χ.Ζ. [Γεώργιος Χ. Ζαλοκώστας] 1853, 547). Δεν έχει ταυτιστεί ως σήμερα, απ' όσο γνωρίζουμε το ιταλικό πρωτότυπο. Ο Κώστας Καιροφύλλας στον τόμο των *Έργων* του Ζαλοκώστα (Ζαλοκώστας χ.χ., 46) αναφέρει στο εισαγωγικό σημείωμα του ποιήματος, ότι η διασκευή του Ζαλοκώστα πολιτογραφήθηκε ως αυθεντική, δημιουργώντας ένα «ελληνικώτατο» ποίημα από ένα μέτριο ιταλικό πρωτότυπο. Παραπέμποντας μάλιστα στον Μπάμπε Άννινο, μας πληροφορεί ότι το ποίημα του Ζαλοκώστα μεταφράστηκε στα ιταλικά από το Φραβασίλη, ο οποίος είχε ξεχάσει την ιταλική του προέλευση ή του είχε εντυπωθεί ότι πρόκειται για ελληνικό (Ζαλοκώστας χ.χ., 46). Το τραγούδι του Ζαλοκώστα θα πρέπει να είχε γνωρίσει διαφορετικές μελοποιήσεις. Επίσης, ήταν ανάμεσα στα προτεινόμενα τραγούδια για μελοποίηση στην τρίτη Ζάππεια Ολυμπιάδα του 1875, κατά την οποία μελοποιήθηκε από τον Καρρέρ και άλλους συνθέτες της εποχής (Ρωμανού 2004, 32-35, 111). Δεν γνωρίζουμε ποια μελοποίηση επικρατούσε τη δεκαετία του 1890 που παίχτηκε το έργο του Κορομηλά. Στο βιβλίο του Louis Albert Bourgaault-Ducoudray *Trente melodies populaires de Grece et d' Orient* (1876), παραδίδεται η μουσική σημαντική μίας από τις επικρατούσες, ίσως, μελωδίες του τραγουδιού στην Αθήνα της δεκαετίας του 1870 (Bourgaault-Ducoudray ⁴1914, 85-87).

ΠΟΙΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΦΙΛΗΜΑ.

Κατὰ τὸ Ἰταλικόν.

Μιά βοσκοπούλα ἀγάπησα, μιὰ ζηλεμένη κόρη
Καὶ τὴν ἀγάπησα πολὺ, —
Ἦρουν ἀλάλητο πουλὶ,
Δέκχ χρονῶν ἀγέρι —

Μιὰ μέρα ποῦ καθόμασθε στὰ χόρτα τ' ἀνθισμένα,
Μάρω! ἓνα λόγο θὰ σοῦ πῶ,
Μάρω τῆς εἶπα, σὲ ἀγαπῶ,
Τρελλαίνομαι γιὰ σένα.

Ἀπὸ τὴ μέση μὲ ἄρπαξε, μὲ φίλησε στὸ στόμα
Καὶ μοῦ 'πε γιὰ ἀναστεναγμοὺς,
Γιὰ τῆς ἀγάπης τοὺς καῦμοὺς
Εἶσαι μικρὸς ἀκόμα.

Μεγάλωσα καὶ τὴν ζητῶ... ἄλλον ζητῶ ἡ καρδιά της
Καὶ μὲ ξεχάνει τ' ὄρφανό . . .
Ἐγὼ ὅμως δὲν τὸ λησμονῶ
Ποτὲ τὸ φίλημά της

Γ. Χ. Ζ.

και περιοχής, προερχόμενο από την λόγια δημοτικοφανή παράδοση ετέρων λαών.¹² Η ενσωμάτωση λοιπόν των δημοτικών τραγουδιών ή του λαϊκού πολιτισμού γενικότερα, στην λόγια παράδοση, με σκοπό τη συγκρότηση συμπαγούς εθνικής ταυτότητας, δεν συμβαίνει χωρίς προσμείξεις ή επιρροές. Στο 19^ο αιώνα, η λόγια παράδοση είναι αυτή που δέχεται στους κόλπους της τη λαϊκή, προσπαθώντας να την προσαρμόσει στη δική της αστική πραγματικότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα και εξής, δεν μπορούν να διαχωριστούν σαφώς τα όρια μεταξύ του προφορικού και του γραπτού πολιτισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι ανθολογίες των δημοτικών τραγουδιών, οι οποίες συντάσσονται ως απόκριση στο ρομαντικό αίτημα της επιστροφής στις ρίζες και ως φορέας σύνδεσης της νεοελληνικής συνείδησης με την αρχαιοελληνική κληρονομιά.¹³ Σε αυτές καθίστανται αναπόφευκτες οι νοθείες και οι παρεμβάσεις από τη στιγμή που ο προφορικός λόγος μετατρέπεται σε γραπτό.¹⁴ Και ας μην ξεχνάμε ότι την ίδια εποχή, στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, οι εκπρόσωποι του γραπτού πολιτισμού, οι μορφωμένοι λόγιοι και ποιητές, έγραφαν συστηματικά οι ίδιοι τραγούδια στη δημοτική γλώσσα, αφομοιώνοντας το ύφος και τη μορφή των δημοτικών τραγουδιών.¹⁵ Για να μην απομακρυνθούμε όμως άλλο από τον *Αγαπητικό της Βοσκοπούλας*, θα πρέπει ακόμα να θυμίσουμε για τον Κορομηλά, ότι αποτελεί το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα της αστικής ή μεγαλοαστικής τάξης της εποχής του, καθώς ήταν κοσμοπολίτης και ευρωπαϊστής, φίλος και ερασιτέχνης της θεατρικής σκηνής των ανακτόρων και εκδότης της φιλοπροοδευτικής εφημερίδας *Εφημερίς*.¹⁶ Δεν χρειάζεται ή δεν υπάρχει περιθώριο να αναφερθεί εδώ κανείς αναλυτικά και στον Σπυρίδωνα Περεσιάδη, λίγο-πολύ αποτελεί ένα ανάλογο παράδειγμα μεσοαστικού εκπροσώπου που ενσωματώνει στην δραματική του παραγωγή στοιχεία

¹² Στην *Πανδώρα* του 1851 δημοσιεύεται το ποίημα «Του γέρο-Μούρτου η κόρη», παραφρασμένο σερβο-κροάτικο (προφορικό ή έντεχνο) ποίημα, πιθανώς αντλημένο από κάποια ιταλική μετάφραση ή διασκευή (Πολίτης 2010, 253).

¹³ Για την πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία των ανθολογιών των δημοτικών τραγουδιών αλλά και το πέρασμα των τραγουδιών από την προφορική παράδοση στη γραπτή, τη νοθεία των δημοτικών τραγουδιών και τις ιδεολογικές της παραμέτρους, βλ. τα κεφάλαια «Η δεύτερη ζωή των δημοτικών τραγουδιών» και «Για μια ιστορία της νοθείας των δημοτικών τραγουδιών» στο βιβλίο του Αλέξη Πολίτη *Το Δημοτικό τραγούδι* (2010, 233-262 και 263-276). Επίσης στο ίδιο, το κεφάλαιο «Χειρόγραφες και έντυπες συλλογές δημοτικών τραγουδιών τον 19^ο αιώνα. Οι μεταξύ τους διαπλοκές» (σ. 277-283). Για το ζήτημα των ανθολογιών βλ. ακόμα (Μητσού 2015, 23-39)· (Οικονόμου 2015, 41-56)· (Χατζηπανταζής 2015, 57-67).

¹⁴ (Πολίτης 2010, 264).

¹⁵ (Πολίτης 2010, 265, 286).

¹⁶ (Γρηγορίου 2009, 10-13)· (Χατζηπανταζής 2014, 257).

της δημοτικής παράδοσης.¹⁷ Η *Γκόλφω* του, βασισμένη μάλλον σε έναν δημώδη μύθο ή σε αληθινή ιστορία της περιοχής του Χελμού, γραμμένη κι αυτή σε ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο και σε γλώσσα δημοτική, εμπλουτίζεται στο εσωτερικό της με γνήσια δημοτικά τραγούδια του έρωτα, του γάμου και της ξενιτιάς για να καταλήξει -μέσω της πέννας του τυφλού Ραψωδού Περεσιάδη- σε μερικές καταφανείς σαιξπηρικές πινελιές από την Οφηλία του *Άμλετ* και τον *Ρωμαίο και την Ιουλιέτα*.¹⁸ Και οι δύο συγγραφείς, δεν παραλείπουν να αφήσουν το καθαρευουσιάνικο αποτύπωμά τους, την ιστορικά πραγματική τους ταξική ταυτότητα και ιδεολογία, στις σκηνικές οδηγίες των έργων τους.¹⁹

Είναι όμως καιρός να περάσουμε στην αντίπερα όχθη, στο λαϊκό καραγκιοζοπαίχτη Βασίλαρο και στην ενσωμάτωση των παραπάνω δημοτικοφανών αστικών δημιουργημάτων, στο προσωπικό του δραματολόγιο.²⁰ Η επιφανειακή δημοτικίζουσα μορφή των έργων ενδεχομένως να έδινε στο λαϊκό καλλιτέχνη την εντύπωση ότι είχε να κάνει με οικείους κώδικες, αν και, ως εγγράμματος ο ίδιος, φαίνεται πως κατέτασσε τον

¹⁷ Για τον Περεσιάδη μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τις εργασίες της Ηρώς Κατσιώτη που μνημονεύτηκαν παραπάνω: (Κατσιώτη 2002, 185-206)· (Κατσιώτη 2004, 17-20)· (Κατσιώτη 2006, θεατρικό πρόγραμμα Golfo Version 2.3 Beta)· (Κατσιώτη 2013, πρόγραμμα Εθνικού Θεάτρου).

¹⁸ (Περεσιάδης 1903, πράξεις Δ' και Ε').

¹⁹ Πχ. «Η Σκηνή παριστά αλώνιον, εις το μέσον του οποίου κείται ιτέα, εις δε το βάθος και προς το κέντρον κρήνη». Ή, «Εισερχομένη φέρει εν τη μια χειρί κόπανον, επί δε του βραχίονος της ετέρας χειρός πτυχοειδώς διπλωμένον πανίον ως είθισται τοις αγρότισιν» (Περεσιάδης 1903, Πρ. 1η, σκ. α' και β' αντίστοιχα). Στον *Αγαπητικό*: «Η άκρα του χωρίου της Αρτονίνας. Εις το βάθος φαίνονται τα όρη της Δωρίδος. Αριστερά του θεατού επί της πρώτης θέσεως και πρό συσκίου πλατάνου μαρμαρίνη κρήνη, πέριξ της οποίας κάθονται χωρικά τας υδρίας των κρατούσαι και άδουσαι εν χορώ». Ή, «Εν τω οίκω της κυρά Στάθαινας. Επί της πρώτης θέσεως αριστερά τράπεζα και παρ' αυτή εδώλιον. Κατέναντι δύο έτερα εδώλια, το εν πλησίον του άλλου, θύρα εις το βάθος, εκατέρωθεν της σκηνής,... Τήδε κακείσε σκαμνία και εν τινι γωνία η τάβλα», (Κορομηλάς 1903, 1^η και 2^η πράξη).

²⁰ Στην περίπτωση του Βασίλαρου, η ερευνητική κοινότητα διαθέτει έναν σημαντικό αριθμό σεναρίων των παραστάσεών του, κυρίως από δύο πηγές: η πρώτη αφορά το μεγάλης έκτασης αρχείο των χειρόγραφων τετραδίων του Βασίλαρου, που περιέχει περίπου 150 γραπτές παραστάσεις του λαϊκού καλλιτέχνη, το οποίο αποτελεί δωρεά του Θόδωρου Χατζηπανταζή και του Γρηγόρη Σηφάκη στο ερευνητικό πρόγραμμα Θεατρολογίας του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, από το 2012. Η δεύτερη σημαντική πηγή για χειρόγραφες παραστάσεις του Βασίλαρου είναι το Τμήμα παρασταστικών τεχνών του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου στην Αθήνα. Σχετικές πληροφορίες για τις διαθέσιμες παραστάσεις του Βασίλαρου σε γραπτή μορφή, βλ. τον πληρέστερο ως τώρα κατάλογο που παραθέτει η Παπαγεωργίου (2015, 55-129). Επίσης, Σταυρακοπούλου (2015, 131-147).

εαυτό του στην ομάδα των «αστών».²¹ Πάντως η προσαρμογή των δύο θεατρικών έργων στις συμβάσεις του θεάτρου σκιών είναι περιορισμένη και έχει κανείς την εντύπωση ότι διαβάζει κάποιες ελαφρές παραλλαγές των δραματικών ειδυλλίων.²² Ειδικότερα στον *Αγαπητικό της βοσκοπούλας*, που παίζεται το 1954, ο ρόλος του Καραγκιόζη είναι συμπυκνωμένος σε ελάχιστες σκηνές και η συμμετοχή του στο έργο περιορίζεται στο ρόλο του υπηρέτη της Μάρως και της κόρης της (εικ. 4), ενώ στην αρχή μόνο της παράστασης εμφανίζεται και ο Χατζηαβάτης ως τελάλης, ο οποίος μαζί με τον Καραγκιόζη, μνημονεύει την πείνα των ιδίων και των παιδιών τους. Ο αρχικός διάλογος των δύο εισαγάγει στα βασικά πρόσωπα του έργου (εικ. 5-6).²³ Στην *Γκόλφω* από την άλλη μεριά, που σύμφωνα με τις σημειώσεις του Βασίλαρου, παίζεται το 1964, ο Καραγκιόζης έχει έναν πιο ενεργό ρόλο, αυτόν του συγκρατημένα «κακού» και δολοπλόκου Γιάννου (εικ. 7-8).²⁴ Εντύπωση προξενεί και για τα δύο έργα ότι ενώ ο Βασίλαρος θα μπορούσε να ενσωματώσει και τη μορφή του Μπαρμπαγιώργου προσαρμόζοντας στη φιγούρα του κάποιον από τους τσελιγκάδες των δραματικών ειδυλλίων που φέρουν και κωμικά στοιχεία, όπως ο μπαρμπα Χρόνης ή ο Γκέρλας, δεν το κάνει.²⁵ Για να μην αναφερθούμε τέλος στο ρομαντικό θέμα του ιδεαλιστικού έρωτα που

²¹ (Παπαγεωργίου 2015, 32-34).

²² Το πρωτότυπο χειρόγραφο του *Αγαπητικού της βοσκοπούλας* του Βασίλαρου βρίσκεται στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, αρ. τ. 28, 48σ., με εικονογράφιση του Καραγκιοζοπαίχτη. Φωτοαντίγραφο του πρωτοτύπου του ΙΜΣ βρίσκεται και στο ΕΛΙΑ, με τον τίτλο *Κρουστάλλω*, αρ. τ. 227, 47σ. Το ίδιο έργο αντιγραμμένο από τον Σπυρόπουλο βρίσκεται επίσης στο ΕΛΙΑ, αρ. τ. 77, χ.χ., 51σ. Βλ. και Παπαγεωργίου (2015, 56-57). «Συντομευμένη» μορφή της *Γκόλφως* βρίσκεται στο αρχείο του ΕΛΙΑ, αρ. τ. 165, 102σ. Βλ. και Παπαγεωργίου (2015, 72-73). Σύμφωνα με την τελευταία υπάρχει και τρίτο χειρόγραφο σενάριο της *Γκόλφως* στο αρχείο του Καραγκιοζοπαίχτη Κ. Μακρή (Παπαγεωργίου 2015, 72-73). Για τις δραματουργικές συμβάσεις του Καραγκιόζη, βλ. (Σηφάκης 2015, 253-303)· (Κιουρτσάκης 1983, 21-24).

²³ Σύμφωνα με τις σημειώσεις του Βασίλαρου, το έργο το πρωτόπαιξε το 1954 στο Αίγιο (Βασίλαρος 1974, συλλογή ΙΜΣ, αρ. τ. 28, σ. 1-6, 48). Πάντως τόσο ο *Αγαπητικός* όσο και η *Γκόλφω* φαίνεται πως είχαν ενταχθεί στο ρεπερτόριο του λαϊκού θεάτρου σκιών από τη δεκαετία του 1890 λόγω της επιτυχίας τους στο θέατρο (Χατζηπανταζής 2015, 342-343)· (Χατζηπανταζής 2012, 232).

²⁴ *Γκόλφω* συντομευμένη, «Παντάνασσα Τριχωνίδος 20-1-1964...» (ΕΛΙΑ, αρ.τ. 165, σ. 102).

²⁵ Ο Μπαρμπαγιώργος, ο μοναδικός κτηνοτρόφος στην τυπολογία του Καραγκιόζη και γνήσιος εκπρόσωπος της αγροτικής υπαίθρου, αν και θα μπορούσε να συμμετέχει και στα δύο δραματικά ειδύλλια αντικαθιστώντας έναν από τους βοσκούς των δύο έργων, απουσιάζει. Για τη μορφή του Μπαρμπαγιώργου (Πούχνης 2015, 416)· (Χατζηπανταζής 2015, 338-339)· (Κιουρτσάκης 1983, 22-23).

Εικ. 4: Ο Καραγκιόζης σε ρόλο υπηρέτη, χργρ. Βασίλαρου,
Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας (πηγή: ΙΜΣ)

Π Ρ Ο Σ Ω Π Α

Μῆτρος, ἀρχιποιμὴν Καρπενησιώτης.

Λιάκος, πιστικός τοῦ Γκέρλα.

Χρόνης, ἀρχιποιμὴν.

Κώστας	}	ποιμένες.
Γκέρλας		
Πανάγος		
Γιάννος		
Μανώλης		

Γιώτης, πιστικός τοῦ Μήτρου.

Δῆμος	}	χωρικοί.
Νάθος		
Τάθος		
Γκούρας		

Φλῶρος	}	συμπέθεροι.
Τσότρας		
Ταγάρας		
Θύμνιος		

Κυρά Γιάνναινα, μήτηρ τοῦ Λιάκου.

Κυρά Στάθαινα.

Κρουστάλλω, θυγάτηρ τῆς Κυρά Στάθαινας.

Ἀγγέλω, φιλενάδα τῆς Κυρά Γιάνναινας.

Ταδοῦλα, φίλη τῆς Κρουστάλλως.

Χρούσω.

Λένη.

Ρήνη.

Δέσπω.

Κατέρω.

Διάφοροι ποιμένες, χωρικοί, χωρικάι.

Ἡ δεκνὴ δύγχερονος ἐν Ἀρτοτίνῃ.

Εικ. 5: Κατάλογος προσώπων από την έκδοση του έργου του Κορομηλά (1903)

Ὁ Ἀγαπητικὸς τῆς Βασίλισσας 1-

Πρόσωπα τοῦ ἔργου.

Μήτηρ. Ἀρχιτέλχημα. Καρπενήσι.
 Γυέρχας. Τσοπαῖνος.
 Λιόμιος. Πιβτιμὸς τοῦ.
 Κωστάς. Τσοπαῖνος.

Μπαρμπα χρόνης. Ἀρχιτέλχημα.
 Καρκαχιοῦνης. ὑπρέτης. Στάθεινας.
 Στάθεινας. χήρ. εὐματάδατος.
 Κρυοτάχης. θυγατέρα Στάθεινας.
 Γρηὶ Γαίνναιναι. Μάιναι Λιόμιου.
 Ἀρτέχω φιλενάδα. Κρυοτάχης.
 Χατσηαβάτης. Ντελαῖνης.
 Δέβη. Χωρινη.

Ἡ Σαιννή, ἐν Ἀρτοτίνῃ. Σαιννικαί.
 Ἀριστερά βρύσι, Δεξιά, Βουνὶ Δωρίδος.
 Συγγραφή Βαβίλαρον, καὶ ἀναβυσσὴ
 ἀπὸ τὸ θεατρικὸν βιβλίον γιὰ τὸ Καρκα-
 χιοῦνη. Πράξεις τρεῖς

Στὴ μέση τοῦ Μπερντέ, μία πέτρα νε-
 μοῖται Ἡ κυρά Γαίνναιναι.

Χατσηαβάτης. τραγουδῶν ἐξέρχεται.
 ἕως ποτε, καὶ μάιναι θεὶ πληρώτης τέρεμε-
 ριφνέμε νὰ πεθάνω, νὰ χυτῶνις αἰπὸ μέ;

ἄνθρωποι ἀνταφώνησι, βασιλεῖς τῶν λουλουδιῶν
 καὶ τῆ κυρουδιάδου δίνεις, καὶ τῶν πτερωτῶν πουλιῶν.
Παχεχέχημ, Παχεχέχημ.

Εικ. 6: Κατάλογος προσώπων ἀπὸ τὸ χειρόγραφο σενάριο τοῦ Βασίλαρου (συγγρ. 1974). (Πηγή: ΙΜΣ)

ΠΡΟΣΩΠΑ

ΖΗΣΗΣ, ἀρχιποιμὴν.
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, θυγάτηρ του.
ΚΙΤΣΟΣ, ἀνεψιὸς του.
ΑΣΤΕΡΩ, γραιῖα ποιμενίς.
ΓΚΟΛΦΩ, θυγάτηρ τῆς,
ΘΑΝΑΣΟΥΛΑΣ, ποιμὴν.
ΤΑΣΟΣ, νεαρός υἱὸς του.
ΓΙΑΝΝΟΣ, φίλος τοῦ Κίτσου.
ΔΗΜΟΣ, ἐξάδελφος τῆς Γκολφῶς.
ΓΩΡΓΟΥΛΑΣ.
Αἱ ΑἴΓΛΟΣ.) περιηγῆται.
Βῆ ΑἴΓΛΟΣ.)
ΑἴΩΓΕΥΣ.
ΧΟΡΟΣ, ἐκ ποιμένων.
ΧΟΡΟΣ, ἐκ ποιμενίδων.

Ἡ Σκηνὴ ὑποτίθεται παρὰ τὰ Ἀρσένεια ὄρη τῶν Καλαβρύτων.

Εικ. 7: Σελίδα προσώπων ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ἔργου τοῦ Περεισιάδη (1903)

εὐχὴ τὸ λφω φούλ- γεμαίος 135 εὐχὴ τὸ λφω
Πρόσωπα τοῦ ἔρχου
 Ζήβης Τέλιχας
 Σλευρούλα κόρη του
 Κίττος ἀνεψιὸς του
 Αἰτέρω Γρηὶ Βοβιὸς
 Γκόλφω κόρη τῆς
 Θαναβούλας τσοπάνος
 Τέβος γυιὸς του
 Γιάννος ~~Κ~~αίρα χειρότης
 Δημος Σαῖτρφος Γιολφας
 Δύο ἄλλοι περιχρηταῖ
 Ἀχωχιαῖ τῆς
 Πενταίναεβας Ἀχρινίου 16-7-
 1964. Διαβεσυνή- Δέν τὴν εἶχε περ-
 ρη κοντά μου, καὶ εναχιαβλινώ
 τὴν διαβεσυνή, μαζί μου ὁ Ντέκας Ν.
 καὶ φίλος συνάπης

Εικ. 8: Κατάλογος προσώπων από το χειρόγραφο του Βασίλαρου (1964).
 (Πηγή: ΕΛΙΑ)

μεταφέρεται στα σενάρια του Βασίλαρου (εικ. 9), και που είναι ασύμβατο με τις γενικότερες δραματουργικές συμβάσεις του θεάτρου σκιών ή ακόμα, στην εμφάνιση της παραφρονημένης Γκόλφως που κρατάει λουλούδια στο χέρι, ως άλλη Οφηλία... (εικ. 10).²⁶

Όσον αφορά τις πηγές του Βασίλαρου, από τις διάσπαρτες σημειώσεις του στο χειρόγραφο του *Αγαπητικού*, φαίνεται πως απευθείας πηγή του υπήρξε το θεατρικό έργο του Κορομηλά, αν και οι πληροφορίες του είναι αντιφατικές και παραπλανητικές, καθώς αναφέρει ως πηγή του και την εκλαϊκευμένη μυθιστορηματική εκδοχή του *Αγαπητικού*.²⁷ Τα λαϊκά μυθιστορήματα, αποτελούσαν μια άλλη παράμετρο, εξίσου σημαντική, τόσο για τον καραγκιοζοπαίχτη όσο και για το ευρύτερο λαϊκό κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Οι επιφυλλίδες και οι αυτόνομες εκδόσεις λαϊκών μελοδραματικών μυθιστορημάτων στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού, αποτελούσαν τον πρώτο άμεσο δίαυλο για μια προσεγγιστική όσο και οσμωτική διαδικασία μεταξύ λαϊκού και λόγιου πολιτισμού, στο πλαίσιο μιας βιομηχανικής διαδικασίας παραγωγής κατά την περίοδο ανάπτυξης του εξαστισμού.²⁸ Γραμμένα από εγγράμματους επιφυλλιδογράφους και δημοσιογράφους της εποχής, με άμεσο στόχο την κερδοφορία, τα εκτενή και πολυσέλιδα λαϊκά μυθιστορήματα απευθύνονταν στο ευρύτερο λαϊκό κοινό, προσφέροντάς του την ευκαιρία να γνωρίζει τα δημιουργήματα του λόγιου πολιτισμού σε μια εκλαϊκευμένη μορφή.²⁹ Με αυτόν τον τρόπο, η έννοια του λαϊκού, στον τομέα των μυθιστορημάτων αυτών, μεταφέρεται στον δέκτη και όχι στο ίδιο το δημιουργήμα ή τον δημιουργό του.³⁰ Για τη συγκεκριμένη εργασία καταφέραμε να εντοπίσουμε δύο μυθιστορηματικές εκδοχές του *Αγαπητικού*, η μία, που

²⁶ «Γκόλφω εξερχομένη. Κρατάει λουλούδια», «Γελάει, παράφορα», «αχ! Τι ξεχασμένη πουμαι. Α! ναι, τώρα το θυμήθηκα. Για σένα ήρθα Τάσο, για να σε ράνω, με ανθούς, όντας θα γείνη ο γάμος [...]», «τον ραίνει με τριαντάφυλλα...» (Βασίλαρος 1964, συλλογή ΕΛΙΑ, αρ. τ. 165, σ. 76, 83).

²⁷ *Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας*: «Συγγραφή Βασίλαρου, και ανασκευή από το θεατρικόν βιβλίων. Για το Καραγκιόζη. Πράξεις τρεις» (τετράδιο ΙΜΣ, αρ. 28, σ.1). Παρακάτω: «Έργον ανασκευασμένο από το Μυθιστόρημα Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας» (όπ.π., χ.αρ.σ. [24-25]). Και στις τελικές σημειώσεις του έργου: «Συγγραφή Βασίλαρου, από το Μυθιστόρημα. Κάτω Αλυσσός-Πατρών Αχαΐας 24 Αυγούστου 1974» (όπ.π., σ. 48). Όσον αφορά τη μυθιστορηματική εκδοχή του έργου, ενδεχομένως ο Βασίλαρος αναφέρεται στην πιο διαδεδομένη, που ήταν αυτή του Οικονομόπουλου (Οικονομόπουλος 1906): (Κάσσης 1983, 132).

²⁸ (Μουλλάς 2007, 13-17, 27-32, 37-39, 52, 68-71, 203-205).

²⁹ (Μουλλάς 2007, 28-30, 32, 125-126, 167-171).

³⁰ (Μουλλάς 2007, 17).

Εικ. 9: Εικονογράφηση του Βασίλαρου για τον Αγαπητικό: Λιάκος-Κρυστάλλω

ἄχ! τί ζέχασ μένη πούμαι.
 ἂ! Ναι, τώρα τό θυμήθηκα
 Για βένα, ἦρθα ταύρα, για να
 βέρεϊνω, με ἀνθούς, ὄντας θα
 χεϊνη ὁ Γαῖμος---
 μετὰ Συγκινητικῶς
 τὰ Δάκρυα, πού ἔχουσε, να χί-
 νουνε βρυβούλες, ... Ναι πίνης να
 εὐοδισέβαι, τή Δίψα σου, Ναι
 εὐοδισ, εὐθε πέρναϊ, στο Δρόμο
 σου, Πουλούδια Ναι φυτρῶναι, ...
 τὸν Ραϊντι, με
τριανταφυλλὰ
 ὁ κόσμος Ναι βέ χεϊρεται. καὶ ἡ
 καὶ πῶς πᾶνω αἰνεί, Ναι χίνουν
 τριανταφυλλίε, πέρβόλι ἀνθι-
 μένο-- ὅλον ἴδιο τοῦ Ναι καὶ
 θέσει ἔδω καὶ ἡ αἰχὴ σου..
 Ἀπό τό μέλι, πὶό Γλυκεῖα Ναι
 εἶναι ἡ Ζωὴ σου, καὶ ἀπὸ τὴν
 ἀνοιξι, περὶ βέβαι Ναι χεϊρεται...

Εικ. 10: Χργρ. Βασίλαρου: ἡ σκηνὴ τῆς παραφρονημένης Γκόλφως
 (Πηγὴ: ΕΛΙΑ)

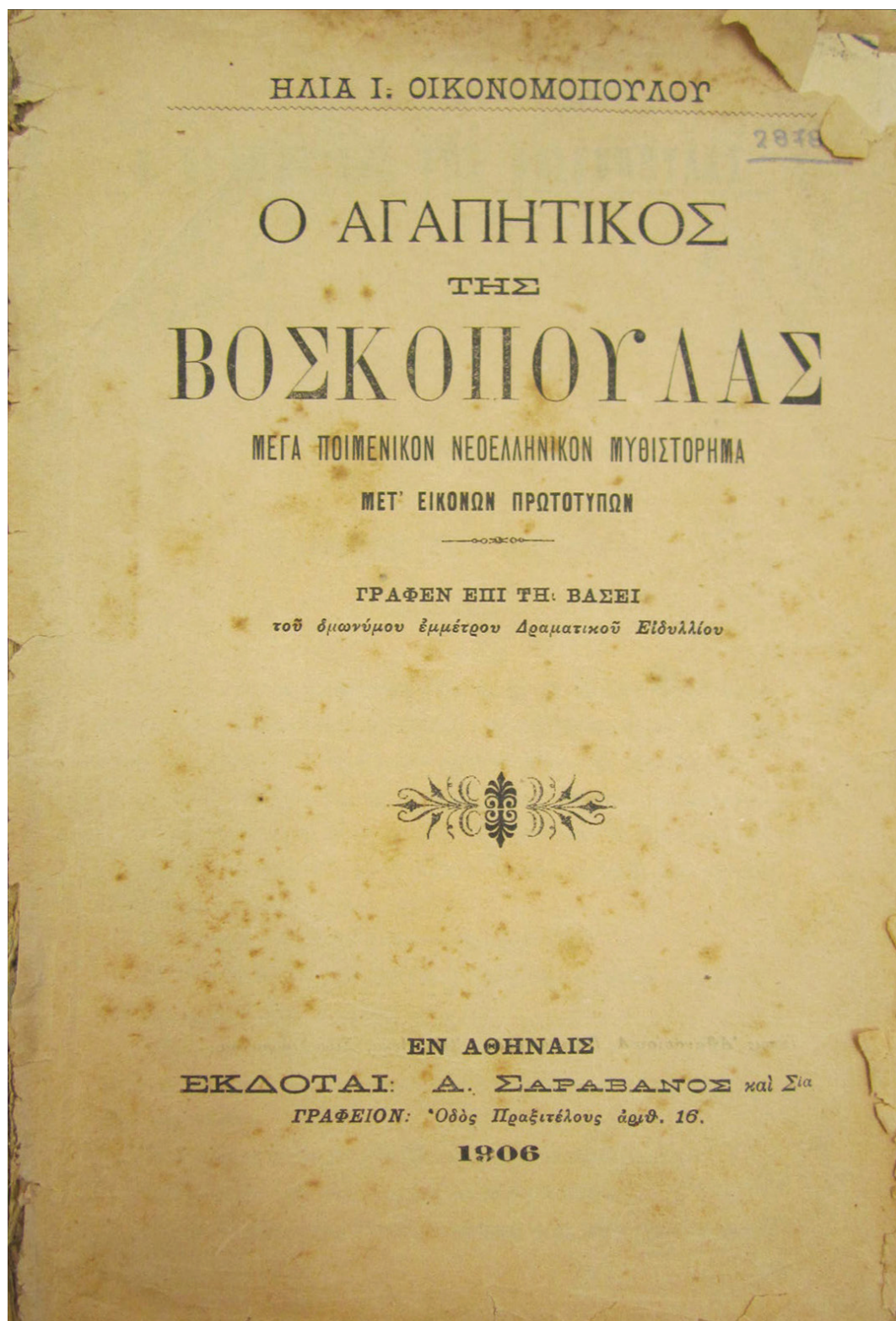
είναι και η πιο δυσεύρετη είναι αυτή του Ηλία Οικονομόπουλου, εκδομένη το 1906, εκτεινόμενη σε 600 περίπου σελίδες (εικ. 11).³¹ Η άλλη είναι μια ανώνυμη συντομευμένη αφηγηματική μορφή του θεατρικού του Κορομηλά, των λαϊκών εκδόσεων του Αριστοφάνη Παπαδημητρίου (εικ. 12-13).³² Αντίστοιχα, για την *Γκόλφω*, εξετάσαμε το ομώνυμο μυθιστόρημα του Αριστείδη Κυριακού (εικ. 14).³³ Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τον *Αγαπητικό*, από την αντιπαραβολή της χειρόγραφης παράστασης του Βασίλαρου με το έργο του Κορομηλά αλλά και με τις δύο διαθέσιμες εκδόσεις των μυθιστορημάτων που προαναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι ο Βασίλαρος παραθέτει μεγάλα και ακριβή αποσπάσματα του θεατρικού έργου, χωρίς επιπλέον στοιχεία από την πλοκή του πολυσέλιδου και εμπλουτισμένου λαϊκού μυθιστορήματος του Οικονομόπουλου.³⁴ Στους διαλόγους του μυθιστορήματος μεταφέρονται κάποιες αυτούσιες φράσεις του θεατρικού, αλλά στο μεγαλύτερο βαθμό οι στιχομυθίες είναι παραφρασμένες

³¹ (Οικονομόπουλος 1906, 558σ.). Το μυθιστόρημα του Οικονομόπουλου ανήκει στη συλλογή των σπάνιων βιβλίων της βιβλιοθήκης του Ευγενίδειου Ιδρύματος. Ευχαριστώ τον κ. Κωνσταντίνο Ριζόπουλο που μου επέτρεψε να φωτογραφίσω σελίδες από το μυθιστόρημα.

³² (*Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας* Παπαδημητρίου, χ.χ., 48σ.). Αντίτυπο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

³³ (Κυριακός χ.χ., 593σ.). Αντίτυπο του μυθιστορήματος βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

³⁴ Βλ. π.χ. το όνειρο της Γιάνναινας στον Κορομηλά και στον Βασίλαρο, μια ενδεχομένως ευρέως διαδεδομένη ποιητική σκηνή του έργου: «Είδα το γυιό μου το χρυσό, το Λιάκο μου, το φως μου/ να τον χορεύουν σ' τον γιαλό πεντάμορφες νεράιδες./ Ήτανε όλαις δεκατρείς, μονάχαις των μετριούνται,/ και μου τον παίρνουν τρέχοντας, με γέλοια, με τραγούδια/ σε μια μεγάλη εκκλησιά μαρμαροπλουμισμένη./ Και' κει που έψαλ' ο παππάς, κ' εθύμιαζαν οι διάκοι,/ ανοίγ' ο θόλος μονομιάς, σβουν όλαις η καντύλαις,/ και πέφτει απ' τον ουρανό 'μπροστά 'σ το Άγιο Βήμα,/ μια ώμορφη αρχόντισσα, μια λυγερή κοπέλλα./ Ρίχνετ' ο Λιάκος, την φιλά, σφικτά την αγκαλιάζει,/ βαρούν βαρειά τα σήμαντρα, ουρλιάζουν η νεράϊδες,/ σωριάζεται η εκκλησιά, η γη την καταπίνει,/ και σ' ένα δράκο ανήμερο ο Λιάκος μου καβάλλα,/ μαζί με την αρχόντισσα 'ς τον ουρανό πετιέται» (Κορομηλάς 1903, Πρ. 1^η, σκ. β'). Στον Βασίλαρο (ΙΜΣ, αρ. τ. 28, σ. 7): «Είδα το γυιό μου το χρυσό, το Λιάκο μου το-/ φως μου, να τον χορεύουν στο Γιαλό-/ πεντάμορφες Νεράϊδες- Ήταν όλες 13-/ μονάχες τους, μετριούνται, και μου τον-/ παίρνουν τρέχοντας, με γέλια με τραγούδια-/ σε μια μεγάλη εκκλησιά-/ μαρμαροπλουμισμένη, και κει που-/ έψελνε ο παπάς, κι οι διάκοι θυμιατίζαν-/ ανοίγει ο θόλος μονομιάς-/ και σβένουν τα καντήλια-/ και πέφτει από τον ουρανό-/ μπροστά, στο άγιο βήμα μια όμορφη-/ αρχόντισσα, μια λυγερή κοπέλλα-/ρίχνεται ο Λιάκος την φιλεί-/ σφικτά την αγκαλιάζει, βαρούνε οι καμπάνες, άξαφνα ουρλιάζουν οι νεράϊδες-/ σωριάζεται η εκκλησιά, η γης την καταπίνει-/ και σένα δράκο ανήμερον, ο λιάκος μου-/ καβάλλα, μαζί με την αρχόντισσα-/ στον ουρανό πετιέται». Το ίδιο ισχύει και για τη σκηνή της κατάρας της Γιάνναινας (εικ. 15).

Εικ. 11: Το εξώφυλλο του μυθιστορήματος του Ηλία Οικονομόπουλου
(Πηγή: Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Ευγενίδου)

Εικ. 12: Εξώφυλλο της ανώνυμης αφηγηματικής διασκευής του *Αγαπητικού* των εκδόσεων Παπαδημητρίου (Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη)

Nφ. 302 P

Ο ΑΓΑΠΗΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ

ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Μιά βοσκοπούλα αγάπησα
μιά ξηλερμένη κόρη
καί τήν αγάπησα πολύ,
ἤμουν ἀλάλητο πουλί
δέκα χρόνων ἀγόρι !

Ἀπό τή μέση μ' ἄρπαξε
μέ φίλησε στό στόμα
καί μούπε μ' ἀναστεναγμούς
γιά τῆς αγάπης τοὺς καύμους
εἶσαι μικρός ἀκόμα !

Μεγάλωσα καί τήν ζητῶ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

N. Φ. ΕΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 9 - ΑΘΗΝΑΙ

* 302 P

κωφ. 462/1930

Εικ. 13: Εσώφυλλου της σύντομης εκδοχής του *Αγαπητικού*, εκδ. Παπαδημητρίου (Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη)

ΑΡΙΣΤ. Ν. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Η ΓΚΟΛΦΩ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΠΛΗΡΕΣ ΥΠΕΡΟΧΟΥ ΓΟΗΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΒΟΥΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΜΕ ΔΕΚΑ ΕΞ ΟΛΟΣΕΛΙΔΟΥΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥΣ ΕΙΚΟΝΑΣ

"ATLANTIS" GREEK BOOK CO. INC.
NEW YORK

Εικ. 14: Εξώφυλλο του μυθιστορήματος του Κυριακού, *Η Γκόλφω*
(Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη)

Εικ. 15: Χειρόγραφο Βασίλαρου, ΙΜΣ, αρ. τ. 28

ώστε να επεκτείνουν τους διαλόγους και τις περιγραφές στο μέγιστο βαθμό, με σκοπό τον όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό σελίδων.³⁵ Στο συντομευμένο μυθιστόρημα από την άλλη μεριά, συναντάμε περισσότερα αυτούσια τμήματα του θεατρικού.³⁶ Στην *Γκόλφω*, έχουμε επίσης εκτενή παραθέματα από το θεατρικό έργο του Περεσιάδη, αλλά συναντάμε και στοιχεία από την πλοκή του αντίστοιχου μυθιστορήματος του Κυριακού (δηλ. ο Βασίλαρος εντάσσει το ζήτημα της πυρκαγιάς στο αρχοντικό του Ζήση και τη σωτηρία της κόρης του Σταυρούλας από τον Τάσο, κάτι που δεν υπάρχει στο θεατρικό).³⁷ Προφανώς λοιπόν ο Βασίλαρος να είχε υπόψη του τα ευρείας κυκλοφορίας και κατανάλωσης λαϊκά μυθιστορήματα, αλλά στην τελική διαμόρφωση ή πιθανότερα, απομνημόνευση, των διαλόγων του να χρησιμοποιούσε ή να είχαν παίξει ρόλο οι εκδόσεις των θεατρικών έργων. Και στα δύο χειρόγραφα, παρά τα ακριβή παραθέματα από τα θεατρικά, ο Βασίλαρος δεν τηρεί τη διαίρεση των στίχων σύμφωνα με τη μετρική του ανομοιοκατάληκτου δεκαπεντασύλλαβου στίχου των πρωτοτύπων. Αυτό σημαίνει ότι πιθανό δεν αντέγραφε απευθείας από τα θεατρικά· ότι ενδεχομένως οι καταγραφές του είναι αποτέλεσμα απομνημονεύσεων ή υπαγορεύσεων από κάποιον ηθοποιό, κάτι που είχε κάνει και στο παρελθόν στην περίπτωση των *Δύο λοχιών*.³⁸ Στον *Αγαπητικό της Βοσκοπούλας* ενσωματώνει αυτούσιο το τραγούδι του Ζαλοκώστα αλλά και το παραδοσιακό τραγούδι της Στάθαινας στη σκηνή αναγνώρισής της από τον Μήτηρ, ενώ στη *Γκόλφω* υπάρχει η ένδειξη για ανάπτυξη δύο δημοτικών τραγουδιών που βρίσκουμε και στον Περεσιάδη.³⁹ Το χειρόγραφο της *Γκόλφως* τέλος, σύμφωνα με τον караγκιοζοπαίχτη, αποτελεί «συντομευμένη» «διασκευή», την οποία αναγκάστηκε να κάνει τις μέρες των παραστάσεων του στο Αγρίνιο, καθώς ξέχασε να πάρει μαζί του στις περιοδείες του την *Γκόλφω*.⁴⁰ Εννοεί ότι ξέχασε να πάρει μια ήδη

³⁵ Βλ. ενδεικτικά σ. 22-23 του μυθιστορήματος (Οικονομόπουλος 1906), την εξιστόρηση του ονείρου της Γιάνναινας και τους διαλόγους με τις χωρικές (σ. 26). Επίσης τη συνάντηση Μήτρου-Κρυστάλλως, σ. 84-85. Βλ. επίσης σσ. 126-127, 246 με τις ανάλογες σκηνές από το θεατρικό του Κορομηλά.

³⁶ Βλ. και εδώ το όνειρο της Γιάνναινας (*Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας*, εκδ. Παπαδημητρίου, χ.χ., σ. 7-8.)

³⁷ Βλ. το Α' και Β' κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Κυριακού με αντίστοιχους τίτλους: «Η πυρκαϊά» και «Ο σωτήρ» (Κυριακός, χ.χ.).

³⁸ (*Οι Δύο λοχίαι*, συλλογή ΙΜΣ, αρ. τ. 1).

³⁹ (Βασίλαρος 1974, σ. 33-34 και σ. 43)· (Βασίλαρος 1964, 49, 75).

⁴⁰ «Παντάνασσα Αγρινίου 16-1-1964. Διασκευή - Δεν την είχα πάρη κοντά μου, και αναγκαστικώς την διασκεύαζω» (Βασίλαρος 1964, σελίδα προσώπων του έργου).

ολοκληρωμένη και πληρέστερη εκδοχή της ανασκευασμένης για το θέατρο σκιών *Γκόλφως* ή το ίδιο το θεατρικό; Σίγουρα θα ήταν παρακινδυνευμένο να πούμε ότι χρησιμοποιούσε στις παραστάσεις του, εν μέρει και τα ίδια τα θεατρικά, λόγω της δημοτικοφανούς μορφής τους. Σίγουρα πάντως, μετέφερε στο μπερντέ του αυτούσια κομμάτια των διαλόγων τους.

Δύο είναι τα κύρια στοιχεία που μπορεί λοιπόν κανείς να αποκρυσταλλώσει από τις παραπάνω διαδικασίες μείξης του λόγιου με τον λαϊκό πολιτισμό. Ότι αφενός ο καραγκιοζοπαίχτης υιοθετεί για χρήση στο δραματολόγιό του νοθευμένες εκδοχές της λαϊκής παράδοσης από τον αστικό πολιτισμό και τις μεταφέρει, αυτούσιες σχεδόν, στο δικό του λαϊκό κοινό, το οποίο με τη σειρά του γίνεται δέκτης των αστικών ιδεών και νοοτροπιών. Αφετέρου, οι παραπάνω διαδικασίες όσμωσης και σύζευξης, στις οποίες προβαίνει ο Βασίλαρος στα μέσα του εικοστού αιώνα, αποτελούν μια μόνο έκφραση μιας γενικότερης τάσης, που φανερώνει την πορεία εξόδου της ελληνικής κοινωνίας από τον αγροτικό της πολιτισμό και ως αποτέλεσμα αυτού την γεφύρωση του χάσματος της γραπτής και της προφορικής παράδοσης.⁴¹ Στα μέσα της δεκαετίας του '50 και του '60 εξάλλου, όταν πια ο αναλφαβητισμός έχει μειωθεί αισθητά και η αστυφιλία αποτελεί τη νέα πραγματικότητα ανακατανομής του πληθυσμού, ίσως δεν μπορούμε να μιλάμε πια για προφορική παράδοση, ή έστω, για διάκριση μεταξύ λαϊκού και αστικού πολιτισμού.⁴²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (ΒΑΣΙΛΑΡΟΣ), *Ο αγαπητικός της Βοσκοπούλας*, χειρόγραφο τετράδιο, Αρχείο τετραδίων Βασίλαρου, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 1974, αρ. τ. 28.

———, *Οι δύο λοχίαι*, χειρόγραφο τετράδιο, Αρχείο τετραδίων Βασίλαρου, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, αρ. τ. 1.

———, *Γκόλφω*, χειρόγραφο τετράδιο, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1964, αρ. τ. 165.

[ΑΝΩΝΥΜΟΣ], *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας*, δραματικόν μυθιστόρημα, Αθήνα, Αριστοφάνης Παπαδημητρίου, χ.χ.

⁴¹ (Κυριακίδου-Νέστορος 1993, 31-32)· (Χατζηπανταζής 1994, 127)· (Κιουρτσάκης 1983, 217-229).

⁴² (Κυριακίδου-Νέστορος 1993, 31, 51).

- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Α., *Εκσυγχρονισμός ή παράδοση; Το θέατρο πρόζας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.
- BOURGAULT-DUCOUDRAY, L.A., *Trente melodies populaires de Grece et d'Orient*, quatrieme ed., Paris, H. Lemoine, [1914].
- ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, Θ., «“Λαϊκό” και “έντεχνο” στο θέατρο: Πολιτισμική διάδραση και ώσμωση των ειδών», *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση-πεζογραφία-θέατρο)*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (επιμ. Γιώργος Βοζίκας), τόμος Α', Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2013, σσ. 279-296.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Ρ., *Ο Δημήτριος Κορομηλάς και το νεοελληνικό θέατρο την τελευταία 25ετία του 19^{ου} αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεάτρου, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2009.
- ΖΑΛΟΚΩΣΤΑΣ, Γ., «Το φίλημα. Κατά το Ιταλικόν», *Ευτέρπη* 23 (1853), σ. 547.
- , *Έργα*, Πρόλογος και σημειώματα Κώστα Καιροφύλλα, Αθήνα, Ι.Ν. Σιδέρης, χ.χ.
- ΚΑΣΣΗΣ, Κ., *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα 1840-1940*, Αθήνα, 1983.
- ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Η., «Η “τύχη” της Γκόλφως», *Το ελληνικό θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Θεατρολογικού συνεδρίου, επιμ. Ι. Βιβιλάκης, Αθήνα, Ergo, 2002, σσ. 185-206.
- , «Του συμπαθούς αλλ' ατυχούς κ. Σπ. Περεσιάδου. Στοιχεία για μια νέα προσέγγιση του έργου του», *Περεσιάδεια 2004*, Ακράτα, Πολιτιστικός σύλλογος «Αναγέννηση», 2004, σσ. 17-20.
- , λήμμα «Σπυρίδων Περεσιάδης, Γκόλφω», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σσ. 385-387.
- , «Η τύχη της Γκόλφως», *Θεατρικό πρόγραμμα της παράστασης Golfo Version 2.3 Beta*, 2006.
- , «Το ξεκίνημα της σταδιοδρομίας του Περεσιάδη», *Θεατρικό πρόγραμμα Γκόλφως Εθνικού Θεάτρου*, 2013.
- ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ, Γ., *Προφορική παράδοση και ομαδική δημιουργία. Το παράδειγμα του Καραγκιόζη*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- KONSTANTINAKOU, P., “From ‘Made in Greece’ to ‘Made in China’: a 21st century touring revival of *Golfo*, a 19th century Greek Melodrama”, *FILMICON*, 1 (September 2013), σσ. 104-142.

- ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ, Δ., *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας*, Αθήνα, Φέξης, 1903.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, επιμ. Νόρα Σκουτέρη Διδασκάλου, Κυρ. Ντελόπουλος, Μαρία Καΐρη, Αθήνα, Πορεία, 1993.
- ΚΥΡΙΑΚΟΣ, Α., *Η Γκόλφω*, Ελληνικόν μυθιστόρημα, New York, Atlantis, χ.χ.
- ΜΗΝΗ, Π., «Συνδυάζοντας το ελληνικό με το ευρωπαϊκό στοιχείο και στοχεύοντας σε ένα ευρύ κοινό: ο *Αγαπητικός της βοσκοπούλας* (1932) της Ολύμπια Φίλμ», *Τα Ιστορικά*, 23, no. 44 (Ιούνιος 2006), σσ. 161-180.
- ΜΗΤΣΟΥ, Μ., «Στα χνάρια του Φωριέλ. Οι συλλογές δημοτικών τραγουδιών του κόμη de Marcellus», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 23-39.
- ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ, Μ., *Karaguiosis. El teatro de sombras griego*, Granada, Athos-Pérgamos, 1999.
- ΜΟΥΛΛΑΣ, Π., *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 2007.
- ΝΕΟΦΥΤΟΥ, Τ., «Η Γκόλφω του Σπ. Περεσιάδη και οι σκηνικές αναζητήσεις του Σίμου Κακάλα και του Νίκου Καραθάνου: φύση, φως και σκότος», *Παράβασις* 13/2 (2015), σσ. 93-108.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ, Η., *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας*, μέγα ποιμενικόν νεοελληνικόν μυθιστόρημα, Αθήνα, Σαραβάνος, 1906.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ε., «Η παρουσία του δημοτικού τραγουδιού στις ποιητικές ανθολογίες του 19^{ου} αιώνα», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 41-56.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι., «Ο Οιδίπους Τύραννος του Σοφοκλή στο ελληνικό θέατρο σκιών», *Λογείον* 2 (2012), σσ. 229-254.
- , «Ο Καραγκιοζοπαίχτης Βασίλαρος και η “συγγραφική” δραστηριότητά του», *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη* (επιμ. Κ. Γεωργιάδη), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 11-129.
- ΠΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι., “Traditional oral culture meets written popular drama: The Greek shadow theatre puppeteer Vasilaros”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 39, no. 1 (March 2015), σσ. 117-137.
- ΠΕΡΕΣΙΑΔΗΣ, ΣΠΥΡΙΔΩΝ, *Γκόλφω*, Αθήνα, Φέξης, 1903.

- ΠΟΛΙΤΗΣ, Α., *Το Δημοτικό Τραγούδι*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010.
- ΠΟΥΧΝΕΡ, Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια (συγκριτική μελέτη)*, Αθήνα, Πατάκης, 1988.
- , «Το ελληνικό θέατρο σκιών και το παραδοσιακό του κοινό: συμβολή στην έρευνα για το κοινό του θεάτρου», *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια*, Granada, Cento de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2015, σσ. 411-429.
- , «Η δραματουργία των ηρωϊκών παραστάσεων του ελληνικού θεάτρου σκιών. Ο Κατσαντώνης του Αντώνιου Μόλλα», *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια*, Granada, Cento de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2015, σσ. 459-485.
- ΡΩΜΑΝΟΥ, Κ., ΜΠΑΡΜΠΑΚΗ, Μ., ΜΟΥΣΟΥΛΙΔΗΣ, Φ., *Η ελληνική μουσική στους Ολυμπιακούς αγώνες και στις Ολυμπιάδες (1858-1896)*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, Υπουργείο Πολιτισμού, 2004.
- ΣΕΙΡΑΓΑΚΗΣ, Μ., «Σχέσεις του Θεάτρου Σκιών με τα υπόλοιπα είδη θεάτρου. Η περίοδος του Μεσοπολέμου», *Στέφανος*, τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα, Ergo, 2007, σσ. 1079-1087.
- ΣΗΦΑΚΗΣ, Γ., «Η παραδοσιακή δραματουργία του Καραγκιόζη. Πρώτη προσέγγιση», *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη* (επιμ. Κ. Γεωργιάδη), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 253-303.
- ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας*, χειρόγραφο τετράδιο, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, αρ. τ. 77.
- ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α., «Κατσαντώνης και Καραγκιόζης: Από το λόγο μυθιστόρημα στον μπερντέ», *Στέφανος*, τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα, Ergo, 2007, σσ. 1173-1181.
- , «Τα τετράδια του Βασίλαρου: μια πολύτιμη γραπτή πηγή μιας σεμνής προφορικής τέχνης», *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη* (επιμ. Κ. Γεωργιάδη), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 131-147.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, Θ., «Προσαρμογή λόγιων κειμένων στο δραματολόγιο του Καραγκιόζη», *Όψεις της λαϊκής και της λόγιας Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 5^η επιστημονική συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994, σσ. 113-127.

- , *Το Κωμειδύλλιο*, Τόμος Α΄, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2002.
- , *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως. Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τόμος Β1, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- , *Διάγραμμα Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2014.
- , «Ελληνικό θέατρο και δημοτικό τραγούδι. Το ξεκίνημα μιας δύσκολης σχέσης», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 57-67.
- , «Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890», *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη* (επιμ. Κ. Γεωργιάδη), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 305-372.
- ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ, Α., «Βυζαντινές πηγές της Λαογραφίας: το παράδειγμα της «μετάγγισης» του μύθου της τύφλωσης του στρατηγού Βελισάριου στο θέατρο σκιών. Μια πρώτη προσέγγιση», *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση-πεζογραφία-θέατρο)*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (επιμ. Γιώργος Βοζίκας), τόμος Β΄, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2013, σσ. 585-608.